

שואת יהודי יוגוסלאביה

הקהילות במאקדוניה, פירוט וחבל קוסובו

ג'ני לבל

בממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים — שהוקמה ב־1 בדצמבר 1918 ומשנת 1929 נקראה יוגוסלאביה — נכללו ערב פרוץ מלחמת־העולם השנייה 117 קהילות יהודיות. אף שהיוו רק כחצי אחוז מכלל האוכלוסייה, היו היהודים גורם תוסס ופעיל בכל תחומי החיים ביוגוסלאביה. כל הקהילות היהודיות היו מאוגדות באיגוד הקהילות, שמרכזו היה בבלגראד, וכמעט כולן היו חברות בהסתדרות ציוני יוגוסלאביה, שמרכזו היה בזאגרב.

הקהילות כללו יהודים אשכנזים ממוצאים שונים ומגוונים ויהודים ספרדים אשר גם הם היו בחלקם בעלי רקע שונה וגם שפתם המשותפת, הספאניולית, ניכיה נבדלו מאזור לאזור. ככלל אפשר לומר, כי קהילות קרואטיה, וויודינה וסלובניה היו ברובן אשכנזיות, ואילו קהילות סרביה, בוסנה, הרצגובינה, מאקדוניה וחבל קוסובו היו ברובן ספרדיות. בשנת 1940 מנתה הקהילה הספרדית בבלגראד כ־8,500 נפש והקהילה האשכנזית — 1,888 נפש. בסאראייבו היו 7,054 ספרדים ו־1,060 אשכנזים, בסקופיה שבמאקדוניה היו מתוך 2,816 יהודים כ־4% אשכנזים בלבד, ואילו קהילת ביטולה שבמאקדוניה כל 3,146 חכריה היו ספרדים ופורטוגאליים¹.

א. מאקדוניה

1. התחיקה האנטישמית בבולגאריה ושיתוף־הפעולה עם הגרמנים

ב־23 ביאנואר 1941 פורסם כעיתונה הרשמי של בולגאריה 'החוק להגנת הלאום', שאושר יומיים קודם לכן בבית־הנבחרים שלה. החוק החדש היה כמעט זהה לחוקי

תודתי נתונה לאחראים בארכיונים שאיפשרו לי לעיין ולצלם תעודות לא־מעטות, בשפות סרבית־קרואטית, בולגארית וגרמנית. החומר לרוב לא מקוטלג ולא מסומן, ונמצא בקופסאות ללא מספר סידורי. הארכיונים הם: ארכיון איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלאביה, בלגראד; הארכיון הלאומי של סרביה, בלגראד; ארכיוני הערים: בלגראד, ניש, פירוט, סקופיה, ביטולה; ארכיון הקהילה היהודית, סקופיה; הארכיון הלאומי של מאקדוניה, סקופיה. כמ־כך, אני מודה לעשרות אנשים ניצולי השואה בישראל וביוגוסלאביה, שמסרו עדותם על המאורעות בשנות 1941-1945.

1 ראה: לוח השנה, עמ' 186. משם נלקחו פרטים דמוגרפיים גם על הקהילות האחרות, המובאות במאמרי.

הגזע הגרמניים שנחקקו בנירנברג.² ב-1 במאוס 1941 הצטרפה בולגאריה לצייר המשולש ברלין-רומא-טוקיו, וחילי הרייך השלישי הורשו לחנות בשטחה, שם המתינו לבאות: לצירופה של יוגוסלאביה לצייר או לכיבושה. במקרה השני, הובטח לבולגאריה חלק הארי של מאקדוניה, שנקראה באותם ימים 'סרביה הדרומית'. באפריל 1941, לאחר תבוסת יוגוסלאביה, נמסרה מאקדוניה לניהולה של הקיסרות הבולגארית. נוסף למאקדוניה קיבלו הבולגארים גם את תראקיה (פילזומריה בבולגאריה) שהשתייכה קודם לכן ליוון, את החלק הדרומי של חבל דוברווג'ה שהיה קודם לכן בשטח רומאניה ואת העיר פירוט וסביבתה, כ-300 ק"מ דרומית-מזרחית מבלגראד וכ-250 ק"מ צפונית-מזרחית מסקופיה. כל התושבים באזור זה שהכריזו על עצמם כעל סרבים פוטרו מעבודתם וגורשו לסרביה הכבושה, ואילו המאקדונים ובני הלאומים האחרים שנשארו במקום קיבלו את האזרחות הבולגארית. כולם לבד מהיהודים, שנשארו ללא אזרחות, וכזאת הותר דמם.

בשלב הראשון נפגעו יהודי מאקדוניה ברכושם וכממונם, במקורות הפרנסה ובתנאי הדיור שלהם. כדי לקבל תמונת-מצב מקיפה על נכסי היהודים, אירגנו שלטונות בולגאריה, בשיתוף-פעולה עם העיריות, המשטרה והבנק הלאומי הבולגארי, ועדות רישום מיוחדות שפשטו על בתי היהודים ובתי-העסק שלהם. כל יהודי חוייב למלא, בנוכחות חברי הועדה, 'הכרזה' על כל סוגי נכסיו.³ ובכל זאת היה נראה, כי הבולגארים יחוסו על חיי היהודים שבשליטתם. השמועה על כך עשתה לה כנפיים, ומספר ניכר של יהודי סרביה הכבושה מצאו מיקלט-לילה בסקופיה. אולם כבר ב-30 באוקטובר 1941 נצטוו כל הפליטים להרשם 'להסדרת מצבם'. כ-60 יהודים נהגו לפי הצו ושילמו על כך בחייהם: הם נמסרו לידי אנשי הגסטאפו הגרמנים, הוחזרו לבלגראד ושם נרצחו עד האחרון שבהם.

לאחר ששאלת היהודים בסרביה באה אל קיצה,⁴ פנו הגרמנים לטפל ביהודי בולגאריה. בתחילת יוני 1942 הם הציגו מקרה בוחן לממשלת בולגאריה בדבר גורלם של כמה מאות אזרחיה ממוצא יהודי, שנמצאו באותה עת בגרמניה או בשטחים שנכבשו בידה. ממשלת בולגאריה הפקירה אותם והתירה לגרמנים לטפל בהם כראות עיניהם, כלומר לשלחם למחנות-מוות בפולין.⁵ מכאן עד לגירוש היהודים מבולגאריה נותר רק צעד קטן, אלא שתחילה הופקרו יהודי 'השטחים המשותפים' שבשליטתה: מאקדוניה, פירוט ותראקיה.

בספטמבר 1942 נצטוו כל יהודי בולגאריה לענוד כפתורי-היכר, משושה צהוב בעל שוליים שחורים. יהודי בולגאריה הישנה גוייסו ל'פלוגות עבודה' ורבים מהם נשלחו לסלילת כבישים. גם יהודי מאקדוניה נשלחו לעבודות-פרך בתקופות שונות.

2 על בולגאריה — ראה ביתר פירוט במאמר מאת ז'קלין סופרמן בחוברת זו (המערכת).

3 ראה: קונסטאנטינוב, עמ' 172-180.

4 על השמדת יהודי סרביה — ראה מאמרו של מנחם שלח בחוברת זו (המערכת).

5 ראה: יד ושם, מס' K207489.

בפברואר 1942 פוזר 'הקונסיסטוריון' — איגוד הקהילות היהודיות בבולגאריה, שפעל משנת 1900. באוגוסט 1942 הוקם 'הקומיסאריין לענייני יהודים', שבראשו עמד אלכסנדר בלב (Alexander Belev), לשעבר יועץ משפטי במשרד הפנים, שנשלח להשתלמות בגרמניה בסוף שנת 1941 וחזר למועד הנדון. עוזרו היה יארוסלאב קאליצין, שמונה למנהלו האדמיניסטרטיבי של הקומיסאריין.⁶ עם התמנותו לקומיסאר ראשי, מינה בלב את נציגיו ב'שטחים החדשים': בסקופיה — פייו דראגאנוב וסגנו איוואן זאכארייב, בביטולה — קיריל סטואימנוב, בשטיפ — סטויאן באכצ'באנגייב ובפירוט — כריסטו באקרגיב.⁷ ממשלת בולגאריה, שבראשה עמד בוגדאן פילוב (Bogdan Filov), לא עשתה אף צעד בלי להיוועץ עם הגרמנים. הקומיסאריין של בלב היה תחת פיקוחו של שר הפנים והבריאות פטר גאברובסקי (Gabrovski), המפעיל והמכוון מטעם גרמניה היה שגרירה בסופיה, אדולף היינץ בקרלה (A.H. Beckerle), ולידו הנספח המשטרתי הופמאן. באוקטובר 1942. רמזו השגריר בקרלה לפילוב, כי הרייך השלישי מוכן לשלוח לבולגאריה יועץ-מומחה לענייני יהודים, אם הבולגארים יבקשו זאת. ב-2 באוקטובר 1942 דיווח בקרלה לממונים עליו בברלין, כי פילוב בירך על ההצעה הגרמנית והבטיח לשוחח על כך עם חברי ממשלתו. מארטין לותר (Martin Luther), סגן מזכיר המדינה של הרייך השלישי, הורה לבקרלה להסביר לפילוב, כי גרמניה מוכנה לקבל את היהודים שיגורשו מבולגאריה ולטפל בהם, ואילו רכושם של המגורשים ישאר בידי הבולגארים, אם בולגאריה תפצה את גרמניה על הוצאות ההגליה בסך של 250 מארקים גרמניים לגולגולת.⁸ ממשלת בולגאריה ביקשה לשגר אליה את היועץ, אך באשר לפיצוי סברה כי סכום של 250 מארקים הוא גבוה מדי. בשלב זה, ב-10 בדצמבר 1942, התערב אדולף אייכמאן וכתב כי אין חשיבות מכרעת לגובה הסכום המוצע. לותר גם הציע בתור היועץ את דיטריך ויסליצני (SS—Hauptsturmfuehrer Wisliceny), ששהה באותה שעה בכראטיסלאבה בירת סלובאקיה, ועל כך השיב אייכמאן, כי ויסליצני נחוץ מאוד בעיר הזאת והציע לשלוח לסופיה את תיאודור דאנקר (SS—Hauptsturmfuehrer Th. Dannecker), אשר לדברי המציע היה בקי בענייני יהודים וכבר עסק בהם בצרפת, עד שנאלץ להפסיק את פעילותו עקב מחלתו. בינתיים החלים דאנקר לחלוטין ואפשר היה להיעזר בשירותיו כיועץ ליד הנספח המשטרתי בשגרירות גרמניה בסופיה.⁹ בדצמבר 1942 הוגלו מביטולה 11 מנהיגי

6 ראה: ארדיטי, עמ' 72.

7 ראה: גרינברג, עמ' 151 (סקופיה), 153 (ביטולה), 155 (שטיפ), 138 (פירוט).

8 ראה: יד ושם, מס' K207522, מ-16 באוקטובר 1942.

9 בדבר מינויו של היועץ — ראה: התכתבות בין מ' לותר לא' אייכמאן, יד ושם, מס' K207522, מ-16 באוקטובר 1942; מס' K207555, מ-11 בדצמבר 1942. דאנקר לא נפל ב'כישוריו' מויסליצני. כאמור, הוא שימש יועץ לענייני יהודים בצרפת הכבושה. אחר סיום תפקידו בסופיה, נשלח לאיטליה כדי לטפל ביהודים אחר כניעתה בספטמבר 1943, ואילו בשנת 1944 מונה למומחה לענייני יהודים בהונגאריה.

העדה, ביניהם הציוני הותיק ליאון קמחי. מעשה זה היה מחושב היטב, כאמצעי הפחדה וזריעת מבוכה. (ב־11 במאָרס 1943 נקראו המגורשים 'לשוב לבתיהם'. הם הועלו לרכבת בתחנת סופיה, והורדו בסקופיה, הישר לידי שוטרים בולגארים, שהובילום למחנת היום למחנה 'מונופול', שם כבר היו מרוכזים כל יהודי מאקדוניה.)

ב־2 בפברואר 1943 נפגשו דאנקר והופמאן עם בלב ועיבדו תוכנית מפורטת להגליית יהודי מאקדוניה וטראקיה. כבר ב־3 בפברואר 1943, קודם שדיווח על הפגישה לממוניו, הריץ בלב מברק לכל נציגי הקומיסאריין והורה להכין ללא דיחוי רשימות מפורטות של התושבים היהודים, ובהן שמות של כל אחד מבני משפחה, הגיל, המקצוע, והכתובת המדויקת. הנציגים חויבו לשלוח העתק של הרשימה לקומיסאריין בסופיה עד 9 בפברואר 1943.

ב־4 בפברואר 1943 שיגר בלב לגאברובסקי דו"ח מפורט על ביקורם של דאנקר והופמאן והביא לפניו ב־8 ראשי־פרקים ובסעיפים רבים תוכנית מפורטת לביצוע הגירוש, דבר המעיד כי התוכנית הוכנה מראש, עוד קודם הפגישה הזאת. בלב מצייין בדו"ח, כי הרייך השלישי מוכן להגיש עזרה לבעלי־כריתו בפתרון הבעיה היהודית ומוכן לקבל לטיפולו את יהודי מאקדוניה וטראקיה. הגרמנים מוכנים לטפל גם ביהודים הלא־רצויים מהשטחים הישנים של בולגאריה, במספר שיחליט עליו הקומיסאריין, אך בתנאי שהמספר המדויק של המועמדים לגירוש יוכן מראש כדי שהגרמנים יוכלו לנקוט את האמצעים הדרושים להגלייתם. הגירוש חייב להתחיל בתחילת חודש מארס, ואם מדובר בכ־10,000 עד 20,000 איש, יכינו הגרמנים 10-20 רכבות מיוחדות. היהודים יימסרו לידי הגרמנים לפי תכנון מראש. איסוף היהודים וריכוזם במחנות, כמו גם הובלתם לתחנות־הרכבת, הם מתפקידיו של הקומיסאריין. מרגע שיימסרו לשלטונות גרמניה, יאבדו אותם יהודים שהיו בעלי אזרחות בולגארית את אזרחותם ואילו שלטונות בולגאריה יפסיקו להתעניין בגורלם. כל מגורש יורשה לקחת דברי לבוש ומזון לדרך, אך לא כסף וחפצי־ערך, ומשקל חפציו לא יהיה יותר מ־50 ק"ג לאיש. הנסיעה תמשך 10 עד 15 יום. לוח־הזמנים של הרכבות המיוחדות, שיגיעו מגרמניה, ייקבע באופן ישיר בין הנהלות הרכבות של שתי המדינות. לפני גירושם, יש לרכז את היהודים במחנות בקרבת תחנות ההסעה, כדי שיועמסו בקלות על הקרונות, והם יהיו במחנות אלה 10-15 יום, ואולי אף חודש ימים. באשר ליהודי טראקיה, לא רצוי להסיעם דרך השטח של תורכיה או של יוון אלא יש לרכזם ולמסרם בתחנה רגילה כלשהי בשטחים הישנים של בולגאריה. יש להקים מחנות־מעבר ליהודי מאקדוניה, ליד הערים סקופיה וביטולה. המספר המשוער של היהודים על־פי דיווחו של בלב הוא: בסקופיה — כ־4,000, בביטולה — כ־3,000, בשטיפ — כ־800, בפירוט — כ־300. בערים אחרות של מאקדוניה היהודים מעטים, מרביתם בעיר נַלְס (כ־50 משפחות) ובגְבֶגְלִי (כ־30 נפשות), וגם הם ירוכזו במחנות ליד סקופיה וביטולה. המספר המשוער של היהודים בטרקיה הוא כ־6,000 נפש. את

כליאתם של היהודים מכל המקומות האלה יש לבצע ברזומנית, כדי למנוע מהם אפשרות של בריחה והצטרפות ליחידות הפארטיזאנים. בלב ממליץ בדיווחו לגרש גם את היהודים מהשטחים הישנים, משום שלאחר גירוש יהודי מאקדוניה וטראקיה יחיו יהודי בולגאריה בפחד מתמיד ויהיו מועדים לגרום אי-נעימויות רבות. אולם אם יגורשו רק יהודי מאקדוניה וטראקיה יהיה הכרח לנקוט צעדים כלשהם כלפי היהודים מהאזורים הישנים, ובראש וראשונה להנהיג שמירה קפדנית יותר על פלוגות-העבודה, כדי למנוע את בריחתם.¹⁰

2. יהודי 'השטחים המשוחררים' – להשמדה

ב־16 בפברואר 1943 הודיע השגריר בקרלה, במברק מסופיה למשרד החוץ הגרמני, כי ממשלת בולגאריה אישרה בינתיים את גירושם של 20,000 יהודים מ'השטחים המשוחררים'. בקרלה שיבח את דאנקר על שמילא את תפקידו בחריצות.¹¹ בתחילת מארס 1943 כבר לא דובר על מחנות-המאסף בכיטולה ובסקופיה, אלא הוחלט שכל יהודי מאקדוניה ירוכזו במחסני הטבק 'מונופול' שבסקופיה, אשר היו מרווחים די הצורך ומסילת-הברזל הגיעה כמעט עד פתחם. מחסנים אלה היו בפרכרי העיר, לכן התקנת דרגשים בני שלוש וארבע קומות בהם, לשיכונם הדחוס של כ-8,000 יהודים, ארכה ימים ספורים ולא עוררה חשדות יתרים. ב־11 במארס 1943 החל השלב האחרון בטראגדיה של יהודי מאקדוניה. השלטונות הגרמניים דרשו לעצמם העתק של רשימות היהודים בשפה הגרמנית, ואלה סופקו רק לאחר ששלושה עובדים של הקונסוליה הגרמנית בסקופיה סייעו בתרגומן ובהעתקתן, שכן דראגאנוב, שמונה למנהל מחנה 'מונופול', טען שאין בקרב פקידיו די יודעי גרמנית ומכונות-כתיבה באותיות גרמניות אין לו כלל. למרות הסודיות הכמעט מוחלטת של תכנון ההגליה, נודע דבר-מה על-כך ליהודים, ואחדים מהם הצליחו להימלט ימים ספורים ואפילו שעות ספורות לפני שבאו לאוסרם. לדעת הקומיסאר לענייני יהודים, הידיעה דלפה עקב החלפת המברקים הגלויה למדי בין סופיה לסקופיה בדבר התקנת מחנה-הריכוז ונוכח ביצוע העבודות הדרושות לשם כך. למודי נסיון, לא האמינו אחדים מיהודי סקופיה לסיפורים שהופצו בזרזון כאילו הגברים היהודים עומדים להישלח לפלוגות-העבודה בפנים בולגאריה הישנה. היו יהודים שפנו לקונסוליה האיטלקית בסקופיה, וזו סיפקה להם תעודות בדבר מוצאם מאזורי הכיבוש האיטלקיים. יהודים רבים יותר נמלטו לאלבאניה, אולם אחרי הבריחות הראשונות תוגברה השמירה על גבול זה ונעשתה קפדנית יותר.

10 ראה: גרינברג, עמ' 8-12.

11 ראה: יד ושם, מס' K207578.

ב-11 במארס 1943 לפני עלות השחר הוכרז על עוצר כללי ברחבי סקופיה. השוטרים הבולגארים החלו להוציא את המשפחות היהודיות לרחובות המושלגים של העיר ולהעבירם בשיירה ל'מונופול', איש איש וצורר חפציו האישיים בידו.

3. דיווחים על הגירוש משטיפ ומביטולה (מונאסטיר)

תוכניות לכליאתם והגלייתם של היהודים מערייה-השדה במאקדוניה היו מוכנות לכל פרטיהן, כשבוע ימים לפני ביצוען. נביא להלן דיווחים על הגירוש בשתי ערים: שטיפ וביטולה (מונאסטיר).

בדיווחו של סטואן באכצ'באנג'ייב, נציג הקומיסאריון הבולגארי לענייני היהודים בעיר שטיפ, אל אלכסנדר בלב, מ-7 במארס 1943, כתוב בין היתר:

... העיר שטיפ בנויה במורד תלול של הר. עד למקומות הגבוהים של העיר מגיעים בשבילים. את הסחורה מובילים על גבי חמורים. העיר מחולקת באופן טבעי לשני חלקים שווים על-ידי נחל אכזב. הרובע היהודי ממוקם בצפון העיר ובו מרבית בתי היהודים, אך גם בחלקה הדרומי מצויות דירות לא-מעטות של יהודים. לבד מהרחוב הראשי, 'הטיילת', המתמשך לאורך נחל אוטינה, כל יתר הרחובות הם צרים ותלולים במידה לא רגילה וישנם קטעים שהם מבוכים של ממש. הבניינים הם ישנים, רעועים, הרוסים-למחצה משיני הזמן, ולהם כניסות אפלות, המובילות לחצרות פנימיות, משותפות לכמה בתים. תחנת-כוח משמשת את העיר רק עד חצות, ואחרי-כן אין כל תאורה ברחובות... המרחק בין העיר לתחנת-הרכבת הוא כ-3 ק"מ. כאשר ל'אקציה' לא נעשה מאומה, פרט לרשימה שנשלחה לקומיסאריון ב-8 בפברואר 1943, וגם היא אינה מושלמת ואינה מדויקת... בעיר מצויים כ-150 בתי-אב המונים 550 יהודים. בבית-הסוהר בסקופיה כלואים שני אנשים, בכפר ז'ראבנה — אחד, ובמחנה-ריכוז — אחד (הוא נשלח ממשטרת סקופיה); אשה אחת שוכבת חולת שחפת בסקופיה, ואשה נוספת ביקשה בסקופיה לאפשר לה לנסוע לאיטליה כנתינת מדינה זו, אך לא היו ברשותה תעודות המעידות על כך. רוב המשפחות הן מרובות ילדים; מבחינה כלכלית הם דלי-אמצעים וגרים בבתים רעועים...

וכך אנו מתכננים את ה'אקציה': ב-11 במארס 1943, בשעה 5 בבוקר (ולא מוקדם יותר, משום העדר תאורה) יטיל הצבא עוצר ברבעים שמרוכזים בהם בתי היהודים. ליד בתים בורדים ובחלק הדרומי של העיר נצמיד שמירה אשר תבודדם ולא תאפשר קשר בינם ובין בתי הבולגארים והתורכים. ניתן את דעתנו גם אל יתר חלקי העיר, שלא יתאספו הסקרנים והמחפשים ביזה. בשעה 5:30 בעלות השחר תודיע הועדה, המורכבת מאיש משטרה אחד, חייל אחד ואזרח שיגויס באותו בוקר, לכל אכות-המשפחה, שעליהם להיות מוכנים

לדרך עד שעה שמונה. נעזר בעגלות צבאיות, משום שתחנת־הרכבת רחוקה והעברת מזוודות גדולות, נשים וילדים תהיה קשה... בעוזכם את דירותיהם, על הדלתות להיות נעולות וצרוור המפתחות ימסר בתוספת קרטון שיוכן לכך... כל אלה שיוצאו לכיכר שבכרובע היהודי יסודרו בשורה ויובאו בליווי צבאי לתחנת־הרכבת עד שעה 9, שם תיערך בדיקת נוכחות וחיפושי נשק... אין צורך לתת קבלות בעבור כסף ודברי ערך מוחרמים...

14 קרונות מיועדים לשטיפ, כלומר בכל קרון יהיו 40 איש... דרושים לנו 14 שוטרים לשמירה על הקרונות, שוטר אחד לכל קרון, ועוד 7, שומר אחד על כל שני קרונות שיקח אותם לעשיית צרכיהם. שוטרי שטיפ לא יספיקו אפוא אפילו לשמירה, לכן יש לחפש מלווים ממקומות אחרים (ולס, סקופיה), או להציב חיילים על הקרונות. כ־14:58 יצורפו הקרונות לרכבת־נוסעים רגילה. כל האנשים שיקחו חלק בהעמסה ובחיפושים יחזרו העירה ויתחילו מיד ברישום החפצים ובהוצאתם מהבתים, כדי שלא יפלו בידי בוזזים. את החפצים יש להעביר לבניין בית־הכנסת, משום שזה המקום היחיד שבו אפשר לאחסן כמות גדולה של כלי־בית, ובו בזמן לשומרם מפני ביזה. את החפצים יש לשים על הערימה בלי למיינם, וכל ערימה תהווה תכולה של דירה אחת. בצורה כזאת נשתדל להעביר דברים מהבתים המרוחקים ביותר והנתונים בסכנה, ואילו על־יד בתים אחרים נציב שוטרים שיסיירו יומם ולילה על־יד הבתים החתומים. צריך להדגיש, כי בקרב האוכלוסיה יש נטייה לשוד ולביזה. מקרים דומים נראו גם בזמן כניסת צבא גרמניה לעיר וגם בזמן ההפצצות, ולא זו בלבד אלא שהביזה נעשתה בגלוי ואנשים אף הצטערו שלא יכלו לשדוד יותר... במצב דברים זה חושבני שצריך לערוך מכירת מטלטלין בהקדם האפשרי, כדי למנוע אפשרות של תקריות לא רצויות. מפקח המשטרה הביע חשש, שלאחר הוצאת המטלטלין מהבתים ייגנבו משקופים, דלתות וחלקי מתכת מן הבתים המרוקנים, מפני שהם צפופים בפנים החצרות, רחוקים מהשגחה, ולשכנים מסביב, הבולגרים, התורכים או הצוענים נוחה הגישה אליהם.

בקשר לכל האמור לעיל, אבקשך למסור לי טלפונית הוראות נחוצות... (1) כ־11 לחודש זה, בדיוק בשעה 4 בבוקר, לפי פקודת מפקד חיל־המצב ולפי תכנונו, תבצע מפקדת הצבא הסגר בחלק המערבי של העיר כדי למנוע כל תנועה בשכונה לאנשים שאינם נוטלים חלק בפעולה, וכמו כן אין להרשות כניסה אל השכונות הנתונות בהסגר ויציאה מהן.

(2) בשעה 4 יש לתת פקודה לראשי־המשפחות ממוצא יהודי להכין את עצמם. המבוגרים יקחו עמם עד 50 ק"ג והילדים 20 ק"ג חפצים, שיכללו ביגוד והנעלה, כלי אכילה ושתייה, כרטיסי מזון ללחם, כל דברי־ערך: כסף, זהב, תכשיטים וכדומה; כעבור שעתיים לכל המאוחר עליהם לצאת מבתיהם, והניצבים יחתמו את הדלתות בדונג אדום וירשמו על־גבי קרטונים קטנים את

שם בעל-הבית. כמו-כן יילקחו המפתחות של הדלתות וייקשרו בצרור עם תווית שיצויין בה לאיזה בית שייך הצרור.

חברי הועדה יסעו בשעה 6 במשאיות לתחנת-הרכבת, שם יהיה מקום המיועד לבדיקה יסודית של כל האנשים והמטענים שלהם. יחפשו אחר כסף, דברי-ערך, זהב, נשק, מצלמות, טבעות. כל הדברים שיימצאו יילקחו ויירשמו בפרוטוקולים. לאחר גמר החיפושים יועלו האנשים ממוצא יהודי עם מטענם לקרונות שנותקו למטרה זו ויקשרו אותם לרכבת בשעה 2:58. הם יעשו דרכם לסקופיה, מלווים שוטרים של משטרת מפקדת העיר ולס...¹²

לאחר הגליית יהודי ביטולה, דיווח גיאורגי ד'צ'ב ג'אמבאזוב, שפיקח על פעולת גירוש היהודים מעירם, לממונים עליו, על הצלחת ה'אקציה':

גירוש האנשים ממוצא יהודי מהעיר ביטולה בוצע בדיוק לפי התוכניות שהוכנו מראש. היה צורך בהגלייתם של 793 משפחות ובהן 3351 נפשות. הרובע היהודי חולק ל-20 אזורים. לכל אזור מונו מפקח הקבוצה – מפקד המשטרה, מורה אחד, 5 אנשי משטרה ו-5 חיילים.

ב-11 במארס, בשעה 2 בלילה, התאספו בהנהלה המחוזית של המשטרה כל האנשים שהוטל עליהם להשתתף בפעולות הקשורות להגליה, ושם ניתנו להם הדרכה והסברים הקשורים לפעולה שעמדה להתבצע.

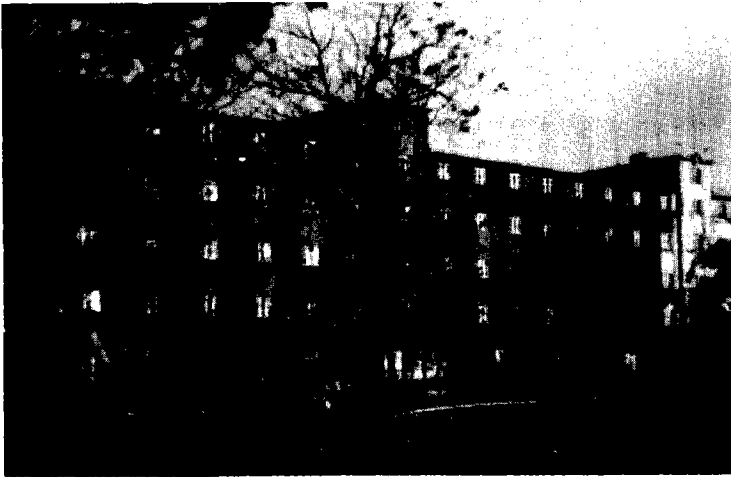
אותה שעה הוכרו עוצר בעיר על-ידי הצבא וכל התנועה נאסרה.

מהשעה 5 עד 6 נמסר לכל המשפחות היהודיות, שתוך שעה אחת הן חייבות להיות מוכנות עם כל מטענן, כדי לנסוע לפני-המדינה.

בשעה 7 החלו להוציא את המשפחות מדירותיהן ולרכזן במקום האיסוף של הקבוצות. לאחר שהתאספו, הובלו המשפחות לתחנת הרכבת, ואילו לרשות החולים הועמדו משאיות שהסיעו אותם עם מטענם עד תחנת-הרכבת. הכל התבצע לפי הסדר הקבוע מראש. לא היו שום תקריות בשעת הוצאת המשפחות מדירותיהן, ריכוזן במקומות האיסוף והובלתן לתחנת-הרכבת.

היות שבאותו יום ירד שלג והיה קר למדי, נערכו חיפושים על גופם של העצורים על-ידי 10 ועדות שנתמנו בפקודת מנהל המחוז. ועדות אלו כללו את כל המנהלים האזוריים והמחוזיים. כל סכומי הכסף ודברי הערך שנאספו נרשמו בפרוטוקולים ונמסרו לשליח הקומיסאריון לשם הכנסתם לחשבון. כל החיפושים בוצעו ללא תקריות. לא הורשו חיפושים על-ידי בודדים; נאסר על אנשי הועדות, שתפקידם היה להוציא את המשפחות היהודיות, להיכנס לבתים ולבוא במגע עם היהודים. הדירות ננעלו ונחתמו והמפתחות נקשרו לקרטונים עם ציון שם בעל הדירה. הגליית היהודים מביטולה נתקבלה בעין יפה על-ידי

מחנה 'מונופול' בסקופיה (צולם ב-1984)

התושבים והם ראו בפעולה זאת ביטוי לשלטון יציב, שמסוגל לעשות ועושה ככל האפשר כדי לפתור בהחלטיות ופעם לתמיד כל בעיה הקשורה באלמנטים שהיו עלולים להפר את הסדר הציבורי או להזיק לאינטרסים של המולדת.¹³

4. השמדת יהודי מאקדוניה

נחזור למקום ריכוזם של כל יהודי מאקדוניה — למחנה 'מונופול'. בשלושת הימים הראשונים לשהותם ב'מונופול', לא ניתן להם מזון והם אכלו מהצידה שהביאו עימם. החל מן היום הרביעי חילקו הבולגארים את המזון פעם אחת ביום: רבע ק"ג לחם, מרק ולעיתים בשר מעושן, יבש ומלוח, שאפילו אנשים בהיותם רעבים מאוד לא יכלו ללעוס ולבלוע. לא היו בתי-שימוש בבניין, והכלואים נאלצו לעשות את צרכיהם בפינות החדרים. הסירחון היה ללא נשוא. רק יומיים לאחר כליאתם הורשו היהודים לצאת לחצר אל 15 בתי-שימוש, שנועדו לשמש 500 נפש במשך חצי שעה. רק כמחצית מהכלואים הספיקו לעשות את צרכיהם.¹⁴

ב'מונופול' רוכזו 7,240 מיהודי מאקדוניה, כ-10% פחות מכפי שהראתה הרשימה הרשמית. הקונסול הכללי הגרמני בסקופיה, ארתור וויטה (Witte), ציווה לחפש אחריהם בכל האמצעים.

ראוי לציין, כי בימי שהותם של יהודי מאקדוניה ב'מונופול', פעלו גורמים אחדים

13 ראה: גרינברג, עמ' 153-154.

14 לפי עדויות שגביתי מפי הרופאים, הרוקחים ומשפחתיהם, שהיו כלואים במחנה ונותרו בחיים.

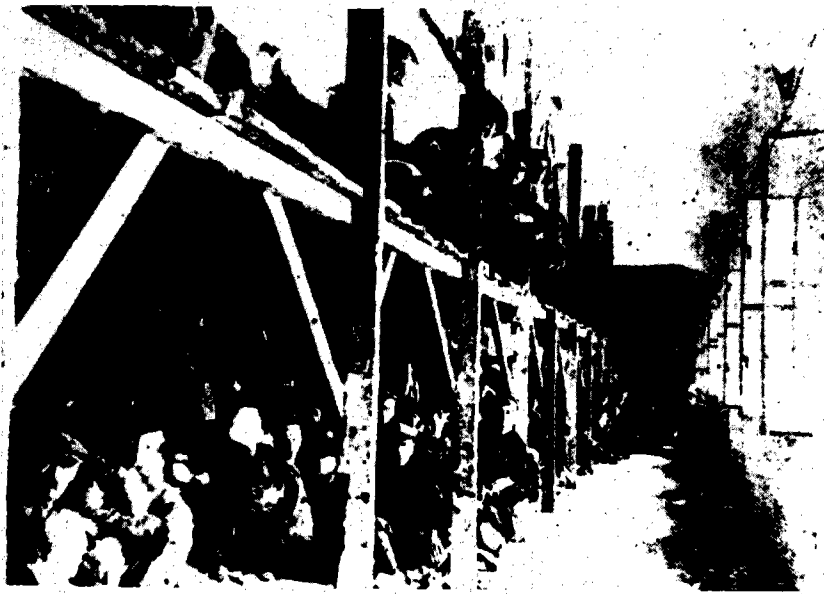
להצלחתם, לפחות של חלק מהם. הקונסוליה האיטלקית הצליחה עד 17 במארס 1943 לשחרר 10 נפשות בעלות נתינות איטלקית (משפחות אלטארס, יוסף, מאטאלון ומודיאנו). ד"ר קוסטוב, רופא מחוזי, דרש שישוחררו רופאים ורוקחים וטען שהם דרושים לאזורי מאקדוניה שנפגעו ממגפות, ואף הצליח במאמציו. כשהגיעה הידיעה על שיחרורם, הם סירבו לצאת מהמחנה ללא משפחותיהם. ד"ר קוסטוב נסע שוב לסופיה, שם השיג גם שיחרור משפחותיהם של הרופאים והרוקחים (15 משפחות, ובהן משפחות אברכנאל, בנבנישתי, וארון, מאנדיל, נסים, פיאדה, פראנסס, צורי, קאסטרו, קלדרון, ראובן ועוד). קבוצת הניצולים הגדולה ביותר שיצאה ממחנה 'מונופול' – 91 אשה, איש וילד – חייבת את חייה לשלטונות ספרד (משפחות ספורטה, אלאג'ס, נח, ביטי, נאבארו ועוד). ראוי לציון ההגמון ד"ר סמיל'אן צ'קאדה (Smiljan Čekada) ששיגר אל מפקד המשטרה בוגדאנוב איגרת מחאה המגנה את מעצר היהודים, דרש לבקר אצלם ותבע את שיחרורם. הקונסול הכללי הגרמני בסקופיה, ארתור וויטה, שיגר ב־18 במארס 1943 מכתב סודי אל משרד החוץ של הרייך השלישי בברלין, מס' 25/43, ודיווח בו בפרטות על הפעולות שנקטו עד אותו יום נגד יהודי מאקדוניה. הוא גם מצא לנכון לדווח על איגרתו 'המתגרה בתוכנה ובסגנונה' של ד"ר צ'קאדה, והוסיף, כי התנהגות נציגיה הרשמיים של איטליה ראויה לגנאי, אך קבע בסיפוק רב שכלל האוכלוסיה קיבל את גירוש היהודים בשמחה גלויה.¹⁵

שילוח יהודי מאקדוניה ממחנה 'מונופול' להשמדה תוכנן להעשות בארבעה משלוחים.

ב־21 במארס 1943, ערב צאת המשלוח הראשון, הגיעו לסקופיה כמעט כל אנשי הצמרת, ובראשם בקרלה, דאנקר ובלב. הם רצו לפקח בעצמם על הפעולה שאותה תכננו ואירגנו. המשלוח הראשון (659 משפחות, שמנו 2,409 נפשות) יצא מסקופיה ב־22 במארס, המשלוח השני (611 משפחות – 2,399 נפשות) יצא ב־25 במארס, המשלוח השלישי (527 משפחות – 2,315 נפשות) יצא ב־29 במארס. הבולגארים דחסו בכל קרון רכבת, שברגיל היה מיועד להובלת בהמות, כ־80 'ראשים' של יהודים. בזאת הם חסכו לגרמנים משלוח רכבת נוספת, רביעית, שהיתה מתוכננת ל־1 באפריל. בסך־הכל שולחו ממאקדוניה להשמדה בטרבלינקה 1,797 משפחות, שמנו 7,123 נפשות של יהודים.¹⁶

15 ראה: יד ושם, מס' K207597 – K207601.

16 ראה: גרינברג, עמ' 163–164. על מחנה־מוות טרבלינקה ראה: רייכמן, עמ' 33–90; נחשון (מתוך עדותו של א' רונברג: '... הם לא דיברו אידיש... רק בעת גסיסתם האיטית, באותם תאי־מוות, שמעתי הלחישות "שמע ישראל", וידעתי שהם יהודים' – כך סיפר העד על בואם של שני משלוחים למחנה־המוות טרבלינקה באביב 1943).

יהודים במחנה 'מונופול' בסקופיה, בדרך להשמדה

ב. פירוט

פירוט (Pirost) לא היתה חלק ממאקדוניה, ואף-על-פי-כן מסרו הגרמנים באפריל 1941 את ניהולה לשלטונות בולגאריה והונהגו בה כל החוקים שהוחלו על מאקדוניה. בראש הקהילה היהודית בפירוט עמד משה בן ישראל לוי, שופט מחוזי שסולק ממישרתו מיד עם כיבוש העיר.

במאי 1942 רוכזו כל היהודים גילאי 18 עד 40 בפירוט ונשלחו לסלילת כבישים בבולגאריה הישנה. לקראת סוף השנה הם הוחזרו לעירם. בנובמבר 1942 שהו בפירוט 180 עד 200 יהודים מקומיים, נוסף ליהודים רבים שעברו אליה בצורה בלתי לגאלית מסרביה הכבושה בידי הגרמנים ושהו בעיר בסתר או השיגו תעודות מזויפות.¹⁷

ב־2 במארס 1943 נדונה הגליית היהודים מפירוט, בישיבה שכינס כריסטו באקרגיביי, נציג הקומיסאריון הבולגארי לענייני יהודים, והשתתפו בה פופוב, מנהל מחוז פירוט, ראש העיר קונסטאנטינוב וסגנו, וכן מפקד המשטרה. ב־12 במארס 1943 לפני עלות השחר אספו שוטרים בולגארים את כל יהודי פירוט וריכזום באולמי ההתעמלות (Sokolana) שלייד בית-הספר התיכון בעיר. כל אחד היה רשאי לקחת

17 כך צויין בדו"ח סודי אל מפקד משטרת פירוט ב־24 בנובמבר 1942. הדו"ח מצוי בארכיון העיר פירוט.

עימו מטען עד 40 ק"ג. נאמר להם כי הם יישלחו לעבוד בעבודות ציבוריות בבולגאריה הישנה, אך עד בחירת המקום עליהם לשהות במחנה המעבר. השלטונות התאכזרו כלפי העצורים בעת שהותם באולמי ההתעמלות: נערכו חיפושים במטענם ובגופם, לא ניתן להם מזון ראוי למאכל, את צרכיהם הפיסיולוגיים עשו בימים הראשונים לתוך דליים שלא היו גדולים דיים והרצפה היתה מגואלת בשתן ובצואה, הסרחון היה בלתי נסבל. אל מחנה זה הובאו גם כל היהודים החולים שהיו מאושפזים בבית-החולים בפירוט, אחדים מהם על גבי אלונקות.

ב-19 במארס 1943, השכם בבוקר, צעדו כל יהודי פירוט אל תחנת-הרכבת. בעוברם ליד הרובע היהודי, ליד בתיהם, נתחוללו בקרב המובלים למוות מחוות נוראים, ורבים מתוכם ביקשו שימיתום שם. העצורים הועמסו על קרונות-משא, בהם עמדו צפופים. במשך שלושת ימי המסע, דרך סופיה צפונה, היו הקרונות סגורים. בפרברי העיר לום (Lom), שעל שפת הדאנובה, הועברו העצורים לאוניות. על הפלגתם פיקח אלכסנדר בלב עצמו. ההפלגה בדאנובה עד וינה ארכה 10 ימים. מוינה הועברו העצורים בקרונות-משא לפולין, עד תחנת מאלקיניה, ומשם למחנה טרבלינקה, שבו נרצחו כולם.

לפי הרישום של הבולגארים, גורשו מפירוט 158 יהודים: עד גיל 4 — 4, מגיל 4 עד 10 — 12, מגיל 10 עד 21 — 30, מעל גיל 21 — 112. במשך חודש מארס 1943, כאשר יהודי פירוט כבר היו כדרכם האחרונה, נתפסו יהודים נוספים שהסתתרו. הם צורפו אל הכלואים במחנה 'מונופול' ושולחו אף הם לטרבלינקה.

ג. קוסובו

בשנות 1939-1940 הגיעו לעיר פרישטינה (Priština), בירת חבל קוסובו (Kosovo), השוכנת כ-360 ק"מ דרומית מבלגראד, עשרות פליטים יהודים מאוסטריה, מפולין ומצ'כוסלובאקיה. לועד הקהילה המקומית לא היו האמצעים הדרושים להחזקתם, אולם הפליטים מצאו מיקלט בבתי היהודים המקומיים, שקיבלום בלב חם.

בשנת 1941 סופח כמעט כל חבל קוסובו, כמו גם חלק קטן של מאקדוניה הצפונית-מערבית, לאלבאניה. המדינה הזאת נכבשה עוד בשנת 1939 בידי איטליה, אך הכובשים העניקו לה אוטונומיה כמעט מוחלטת, ובשנת 1941 החל מתגשם חלומה לחזור לגבולות ההיסטוריים של אלבאניה הגדולה.

בפרוץ המלחמה ביוגוסלאביה שהו בפרישטינה 385 יהודים ילידי המקום. אל הפליטים שהיו כבר בעיר נתווספו עתה כ-50 נפש, וגם הם מצאו מיקלט בבתי היהודים בפרישטינה. הפליטים החדשים שכנו קודם לכן בקורשומליסקה באניה (Kuršumlijska Banja, כ-60 ק"מ צפונית מפרישטינה) וקיבלו עזרה מאיגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלאביה, שפעילותו נאסרה, כמו גם פעילותם של האירגונים היהודים האחרים שתרמו לפליטים. אחרי שפרישטינה נמסרה לניהול האיטלקים,

הגיעו אליה כ־300 עד 400 פליטים יהודים נוספים מבלגראד וממקומות אחרים בסרביה.¹⁸

החלק הקטן יותר של חבל הקוסובו, ובו הערים קוסובסקה מיטרוביצה (Kosovska Mitrovica, כ־40 ק"מ צפונית־מערבית מפרישטינה) ונובי פאזאר (Novi Pazar, כ־110 ק"מ צפונית־מערבית מפרישטינה), נשאר בתחום סרביה הכבושה בידי הגרמנים. יהודי המקומות הללו היו קשורים קשר משפחתי וכלכלי עם אחיהם בפרישטינה ואחדים מהם נמלטו אליה. בימי תוהו וכוהו אלה איש לא ידע מי מהכובשים הוא אכזרי פחות.

ב־2 במארס 1942 נכלאו כל יהודי קוסובסקה מיטרוביצה, שלפי רישום משנת 1940 מנו 116 נפשות. ב־5 במארס הובאו לשם גם כל יהודי נובי פאזאר, שמנו 297 נפש בשנת 1940. נשתמרו מכתביהם האחרונים של רחמים ראובן ואליהו אדיז'ס, שניהם מקוסובסקה מיטרוביצה, אל קרוביהם בפרישטינה. המכתבים נכתבו ב־7 במארס 1942, במחנה־מעבר שהוקם בקסרקטיני העיר, והם עדות לעילוי רוחם של אלה שידעו שקיצם קרב: '...חושבני שזה מכתבי האחרון... אם לנו לא שיחק המזל, יתן האל שאתה ובני־ביתך תמצאו נחת ואושר. אלה הם איחוליי האחרונים...'. הם כותבים עוד, כי רוחת שמועה, שבקרוב יובילו את הגברים לעיר ניש (שם כבר נרצחו כל יהודי המקום והסביבה), ואילו הנשים והילדים יועברו לעיר זמון (כלומר למחנה 'סיימישטה').¹⁹ ואמנם כל הנפשות הללו נרצחו מיד עם הגיעם ליעדם.

כאשר נודע על העברת יהודי קוסובסקה מיטרוביצה ונובי פאזאר לידי הגרמנים, ומשמעות הדבר היתה כי גורלם נגזר להשמדה, כלאו האיטלקים כ־120 מתוך הפליטים היהודים שהיו בפרישטינה ובפריזון (Prizren). הגרמנים לחצו על האיטלקים למסור לידם את כל היהודים שבאלבאניה. לאחר סירובם של האיטלקים הסתפקו הגרמנים בהסגרת הפליטים. לבסוף הסגירו האיטלקים 50 מבין הכלואים. הגרמנים העבירו לבלגראד ורצחו שם את כולם. האיטלקים, בראותם שלא יוכלו לעמוד בפני הלחץ הגרמני, העבירו את יתר הכלואים לאלבאניה הישנה, חלקם אפילו במשאיות של הצבא האיטלקי. למראית עין היה על יהודים אלה להתייצב מדי יום במשטרה, אך הדבר לא כוּבד ו'נשכח' ברבות הימים. כל משפחה מצאה לה מקום מגורים ברחבי אלבאניה. כך היה דינם של יהודיה הותיקים של פרישטינה, שאף הם הועברו לעיר בראט (Berat) שבאלבאניה, ומשם יצאו לפי ראות עיניהם ואחדים מהם אף עסקו במקצועם. האלבאנים, עם תמים, פשוט וטוב־לב, קיבלו את הפליטים לבתיהם, ושלטונות איטליה עזרו להם ככל שיכלו.²⁰

ב־9 בספטמבר 1943 נכנעה איטליה, והגרמנים נכנסו לשטחה ולשטחים שהיו בשליטתה. יהודים רבים שנראו עד אז ברחבי אלבאניה נעלמו בין לילה, הסתתרו

18 ראה: ספר יובל, עמ' 98-100.

19 תודתי נתונה לשמואל רביאון מכת"ם, שהירשה לי לצלם מכתבים אלה המצויים ברשותו.

20 ראה: לבל, עמ' 16-17.

תבליט זיכרון על קיר מחנה 'מונופול' בסקופיה, לזכר היהודים שעברו דרכו ונספו בשואה

בכפרים נידחים או בערים אצל משפחות אלבאניות, שדאגו למחבואם. אחדים מהצעירים היהודים הצטרפו ליחידות הפארטיזאנים האלבנים, אולם היו יהודים מפרישטינה שהחליטו בתמימותם כי מוטב לחזור לבתיהם. ב־14 במאי 1944 הקיפו הגרמנים את בתי היהודים בפרישטינה. במצוד על היהודים השתתפו גם אנשי ס"ס מוסלמיים מבוסנה וחבל הסאנג'אק, שאורגנו על־ידי המופתי הירושלמי חאג' אמין אל־חוסייני ב'דיבויזית חאנג'אר'. בין משתפי־הפעולה עם הנאצים היו גם מספר תושבי המקום, שהצביעו על מגורי היהודים. יהודי פרישטינה הועברו בקרונות־משא למחנה 'סאימישטה'. לאחר שעברו עינויים במשך כחודש ימים, נלקחו כולם למחנה ברגן־בלזן. 177 מבני פרישטינה והסביבה נפטרו במחנה זה ממחלות, מרעב ומאפיסת־כוחות.²¹ האחרים ניצלו ובסוף שנת 1948 עלו כמעט כולם למדינת ישראל.

21 ראה: רומאנו, עמ' 154.

הפניות ביבליוגראפיות

ארכיון 'יד ושם' בירושלים, מיקרופילמים (לרוב מס' J.M. 2212). החומר הוכן למשפט אייכמן, ירושלים 1961.	איו"ש
ב' ארדיטי, יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי 1940-1944, חולון 1962.	ארדיטי
N. Grinberg, <i>Dokumenti</i> , Sofia 1945.	גרינברג
ג' לבל, 'אלבניה 1940-1945, כשיהודי הבלקאן נשלחו למחנות המוות היתה אלבניה "אי" של חסד בגיהנום האירופי', כמערכה (1983), גיליון 268, עמ' 17-16.	לבל
Jevrejski narodni kalendar, Beograd 5701/1940-41.	לוח־השנה
א' נחשון, 'גביית העדויות בבית־המשפט בתל־אביב — החוקרים מגרמניה ביקשו "רק עובדות"', ידיעות אחרונות, 24 באפריל 1968.	נחשון
Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, Beograd 1969.	ספר יובל
Dr. D. Konstantinov, 'Ekonomska likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije (1941-1943)', <i>Jevrejski almanah</i> , Beograd 1961/62.	קונסטאנטינוב
Dr. J. Romano, <i>Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata</i> , Beograd 1980.	רומאנו
י"מ רייכמן (הנריק רומנובסקי), 'שנה אחת בטרבלינקה', ילקוט מורשת, חוברת לב (דצמבר 1981), עמ' 33-70.	רייכמן